

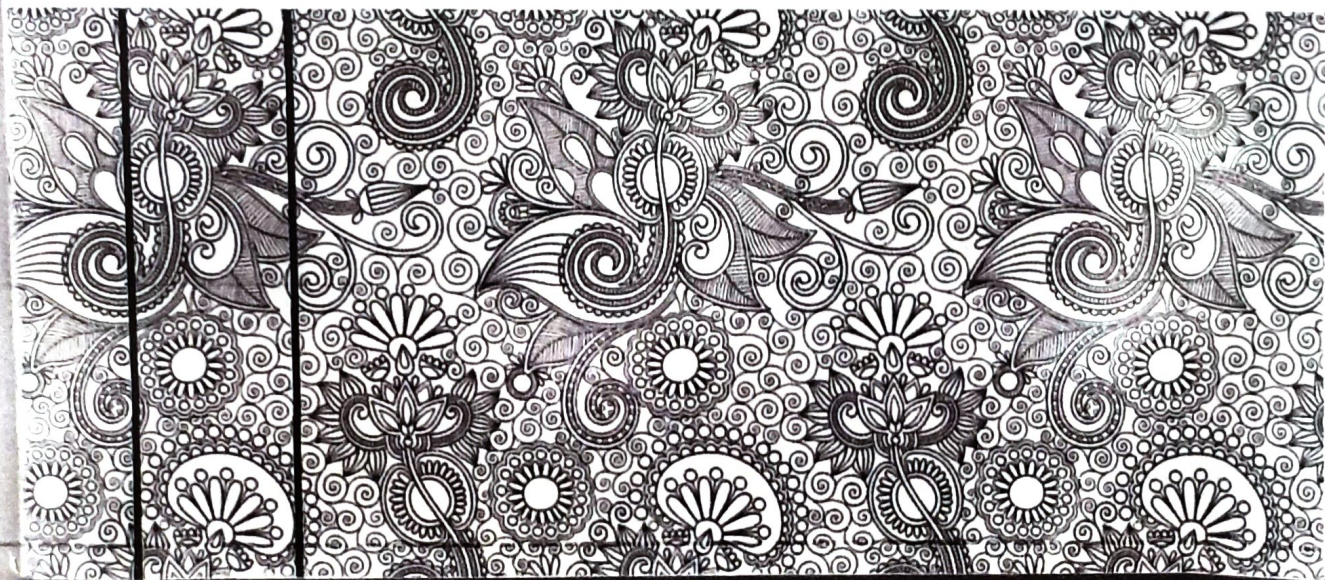
Uzbekiston Respublikasi Adabiyat va Axborot-Kutubxona Xizmatlari Markazi
Ўзбекистон Республикаси Адабиёт ва Аxbорот-Кутубхона Хизматлари Маркази

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

1 / 2023

БУХОРО БОЛАЛАР ЎЙИН ФОЛЬКЛОРИ БАДИИЯТИ

Бухоро фольклори жанрлар ранг-баранглиги билан бошқа худудлардан регионал жиҳатдан фарқланганидек, ўзига хос кўриниш, композиция ва поэтик хусусиятларга ҳам эга. Булар халқ оғзаки ижодининг ривоят, асотир, афсона, терма, дoston, кўшиқ, сўз магияси руҳидаги кинна кўшиқлари, эртақлар, мақол, топишмоқ ва тез айтиш, болалар ўйинлари ва уларнинг ранг-баранг жанрларидан иборат. Улар орасида Бухоро фольклорида тарихий тараққиёти жиҳатдан нисбатан кейинроқ пайдо бўлган болалар ўйини унинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

Болалар фольклорининг асосий хусусияти шундаки, унда болалар ижодкорлиги асосий қамровни эгалласа-да, муайян қисми катталар ижодкорлиги, урф-одатлари, анъаналари, саъй-ҳаракатлари таъсири остида кечади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, ўзбек болалар ўйин фольклори халқимизнинг неча минг йиллик тарихи, турмуш тарзи, ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва эстетик дидини намоён этувчи маънавий қадриятларимиздир. Рус болалар фольклоршунослиги асосчиси Г.С.Виноградов "Болалар ўйинлари – болалар учун дунёни ихтиёрый ва мустақил англашнинг энг муҳим воситаси. Аждод ва авлодлар ўртасидаги урф-одат, анъаналарни боғловчи қадриятдир", – деб изоҳласа¹ О.Сафаров "Ўйинларда халқнинг тарихий қисмати, олис ўтмишга хос турмуш тарзи, урф-одатлари зухур топган. Бола ўйин жараёнида аждодларнинг ана шу тарихидан воқиф бўлади, ана шу воқифлик замирида эса Ватанни англаш, унга меҳр билан қараш ҳисси уйғонади, ўзлигини англашга йўл очила боради", – деб ёзади². Бухоро ўйин фольклори ғоявий-бадий даражасининг юксаклиги билан ҳам эътиборли. Ўйинларда буюк халқимизнинг тарихий тараққиёти, яшаш тарзи, урф-одатлари, расм-русумлари, анъаналари ва қадриятлари ўз аксини намоён этади.

Болалар ўйинлари фольклори анъанавийлиги ва кўп вазифавийлиги билан ажралиб туради. У шунчаки болаларнинг эрмак ва овунчоқлари бўлибгина қолмай, буларнинг жисмоний, ахлоқий ва руҳий-эстетик жиҳатдан баркамоллигини таъминлайди.

Бухоро ўйин фольклорининг ҳозиргача ёзиб олинган намуналари анчагина. Улар асосан этнопедагогик қарашлар нуқтаи назаридан тўпланган. Уларнинг кўпчилиги фольклор ҳодисаси сифатида таҳлилга тортилмаган. Бундай болалар ўйинларининг генетик асослари, жанрий табиати ва халқ миллий қадриятлари билан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг бадий-эстетик қиймати назарий жиҳатдан яхлит тадқиқот объекти бўлган эмас.

Бухоро ўйин фольклорини ўрганиш ўтган аср йигирманчи йилларидан бошланган. Бундай ўйинларда ижтимоий ҳаёт воқелиги тасвирланган бўлиб,

¹ Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. – Иркутск, 1930 – С. 21.

² Сафаров О. Фольклор – бебаҳо хазина – Тошкент: "Мухаррир", 248-бет.

CONTENT

582nd Anniversary of Alisher Navoi's birth

M. Asadov. Harmony of symbols and meaning in Navoi's kit'a.....	3
K. Ergashev. The concept of a perfect person in the works of Alisher Navoi.....	10
S. Rafiddin. About the publications of "Diwani Faniy".....	15
E. Achilov. Navoi and Garibi.....	22
F. Karimova. Debauchery: tradition and identity.....	31
N. Jorakulova. Artistic interpretation of the image of Er and Eran in "Lisan ut-Tair".....	35
M. Omanova. The character of Alisher Navoi is interpreted by Isajon Sultan.....	39
M. Hakimov. The figure of Alisher Navoi in the poems of Jamal Kamal.....	43
K. Ulugmuradova. The genesis and gradual improvement of the image of Layli.....	49

Linguistics

M. Saparniyazova. Research and classification of ergonims in the development of Uzbek onomastics.....	53
Y. Jabbarova. Ethnolinguistic principles of kinship category study.....	59

Literature studies

R. Barakaev, J. Lutfullaev. The leader of Uzbek children's prose.....	66
---	----

Scientific information

B. Rajabova. Regarding the literary characteristics of Babur's rubai.....	81
O. Hamraeva. Peculiarities of Turkic rhyme.....	86
S. Avezov. Bukhara children's game folklore art.....	91
A. Eshniyazova. The ratio of time and space in a historical work.....	96
M. Imomalieva. The image of a mirror in Amiri's work.....	100
N. Tursunova. The art of exaggeration in Mukymi's work.....	106
S. Raimova. The translations of Jamiy's "Arbain".....	110
B. Rahmonov. Classification of Surkhandarya dialects.....	111
N. Erkinova. Connotation and artistry in E. Shukur's poems.....	115
Kh. Narkhodjaeva. Addressant and addressee factor in formal speech communication.....	120
R. Madaminova. Ethnolinguistic characteristics of Turkic peoples in Karakalpakstan.....	124
E. Yakhshieva. Some terms related to pedagogy in the Uzbek language.....	127

Criticism. Review. Bibliography.

G. Abdullaeva. Eternal Testaments.....	132
--	-----

болалаларнинг табиат, жамият ҳақидаги қарашлари, хусусан катталар таъсири натижасида юзага келганини тасаввур қилиш мумкин:

*Ким урди-ю, ким урди,
Бухоронинг оқ кўкати(н).
Унда-ку кўйлак йўқ эди,
Кўйлагини ким тўқиди?³*

Бу тўрт мисра мазмунида арава билан савдо қилиб юрувчи тужжорнинг янги кўйлак олиб келгани болани қизиқтиради. Ушбу кўшик овутмачоқ, санама ва суйиш кўшиқларида восита бўлиб хизмат қилади.

Бухоро болалар ўйининг кўп қисмида халқнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, расм-русумлари ва анъаналари ўз игъикосини топган.

*– Ола тоғнинг бошида не кўрдинг?
– Оқ бешикни мен кўрдим.
Оқ бешикни ичида
Оқ болани мен кўрдим.
Оқ болани кўлида
Оқ тиёла мен кўрдим.
Оқ тиёла ичида
Қизил олма мен кўрдим.
Қизил олма тишладим,
Самарқандда қишладим⁴.*

*Кўзивой тоғам хотини
Қиздай бўлиб ўтирибди.
Икки юзи қип-қизил
Бийдай бўлиб ўтирибди.
Бетинг кургур бешқалдоқ,
Бешик йўниб ўтирибди.
Катта-катта балиқлар
Бола босиб ётибди.
Кичик-кичик балиқлар
Киндик кесиб ётибди.
Зочак деган ер юткур
Юпқа ёзиб юрибди⁵.*

Болалар ўйинлари замирида айтиладиган ушбу намуналар ўйинбоши томонидан ижро этилади. Бу шеър кўп вазифали бўлиб, кизиқмачоқ жанрига хос, гоҳ санамаларда санаш оҳангида, гоҳ айтишмаларда поэтик оҳанг ва бошқа муносабатларни намойиш этиш учун хизмат қилади.

³ Сафаров О., Очилов К. Бойчечак. – Тошкент: Ғ Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 84-бет.

⁴ Сафаров О. О'zbek xalq bolalar o'yinlari. – Toshkent: "Sharq", 2011, 57-бет.

⁵ Ўша ерда, 78-бет.

Матндаги поэтик хусусиятлар қуйидагиларда намоён бўлади: Бухоро заминида тоғ йўқ. Олатоғ рамзий образ бўлиб, у орзу тоғи, бахт-саодат тимсоли сифатида тасвир этилади. Шунинг учун ҳам бу тоғнинг бошида бешик турибди. Бешик ичида бола. Оқ бешик ҳам, оқ бола ҳам борлиқнинг энг улуғ, тенгсиз яратмалари. Оқ ранг эса бегуборлик, тиниклик белгиси. Бола ва бешикка бундан ортик қиёс, ўхшатиш бўлмайди. Боланинг табиати гўзал, шунинг учун барча нарсаларни ана шу тиник рангда кўришни истайди. Ҳатто турли ранг ва безакка эга бўлган пиёла ҳам унинг наздида оқ, оппоқ. Бола олмани ҳам оқ рангда кўриши мумкин эди. Бироқ кизил олма рамзий тимсол – самимий муҳаббат белгиси. Қизил олмани истеъмол қилиш Самарқандгача учиб бориш, у шаҳарда қишлаш бош образ тасаввурининг ҳосиласи сифатида намоён бўлади.

Бола тасавурида Самарқанд узоқдаги сеҳрли шаҳар. Қиш умргузаронлик учун мураккаб фасл бўлгани сабаб, у ўша маскандан нажот топишини яширмайди. Боланинг тоғаси Кўзивой аканинг хотини бияга, яъни ёш қулунлаган отга қиёс қилинади. Гарчи у фарзанд кўрган бўлса ҳам, ҳали балоғат ёшидаги қиз болага ўхшатилади. Унинг шижоати, барвасталиги тасвирда ойдин кўришиб турибди. Бешқалдоқ (бешиктерватар) бола туғилган бўлса-да, у ҳали бешик яшаш билан овора. Бола табиатидаги воқеликка муносабатда кўпол сўзларни ҳам қўллайди. Бу қарғиш жанридаги сўз бўлиб, ўлсин, қабрга тушсин деган маъно бор. У фарзанд дунёга келаётган бўлса ҳам бефарқ, эътиборсизлик учун мана шундай қарғишга дуч келаяпти.

Шеърдаги катта балиқлар етилган балиқлар маъносида бўлиб, балиқ босиб ётибди – урчимоқ маъносида қўлланган. Босиб ётиш товукқа хос бўлса-да, у балиққа кўчирилмоқда. Бу бола тушунчаси ва тасавуридаги камчилик саналса-да, умумий мазмун ва моҳият жиҳатидан уйғун келиб, шеърда ритмик оҳанг касб этмоқда. Киндик кесиш – ўз маъносида она танасидан болани ажратиш мазмунини англатади. "Киндиги боғлик" ибораси бир-бир билан яқин, ажралмас дўст деган мазмунни ҳам ифода этади. Бу ибора Бухорода кенг мазмунли бўлиб, юртга, тупроқ, дўст-ёр ва қариндошга яқин боғланиш, ҳамкор-ҳамнафас бўлиш туйғуларини англатади.

Кўшиқда Бухоро шеваларига оид сўз ва иборалар учрайди. Хусусан, ўтирибди, ётибди, юрибди каби мустақил маъноли сўзлар ўзаро сўзлашувда иш-ҳаракатнинг давомийлигини ифодалаб, кўмакчи феъл вазифасини адо этади. Бийдай бўлиб ўтирибди – бийдай кўринаяпти, йўниб ўтирибди-йўнаяпти, бола босиб ётибди, киндик кесиб ётибди – босаяпти, кесаяпти маъносида ҳозирги замон давом феъли шаклида келмоқда. Биз ёзиб олган вариантда юпка ўрнида "хамрош" (хамир опи) сўзи қўлланган. Бу ҳолатларнинг барчаси Бухоро шевасига хосдир. Кўшиқлар матнида болаларнинг бевосита тасавури ҳис этилса-да, унда катталар таъсирини кузатиш мумкин. Юқоридаги намуналар шундай хулосага тўла асос беради.

Бухоро фольклори болалар ўйинлари композицион жиҳатдан умум-ўзбек фольклори болалар ижодкорлигидан тубдан фарқ қилмаса-да, образлари, бадий ифодаси, тасвир мароми ва ўзига хос таркиби билан фарқланиб

туради. Ҳайиндаги асосий қахрамон бола бўлса, у билан муносабатдаги бошқа образлар ҳам муайян гоёни илгари суради. Мазкур ижодий намуналар композицион жиҳатидан ҳам ранг-баранг. Улардаги асосий восита ритмик оҳангдир. Ритмик оҳангдорлик болаларнинг Ҳайинга, Ҳайинбошига нисбатан қизиқишни оширади. Ҳайин эса эстетик туйғуга қурилган голиблик учун олиб бориладиган шижоат майдони саналади. Ҳайин кўшиқларининг кўп қисми тўрт мисрадан иборат, улар йигирма олти мисрагача бўлиши мумкин. Аксарияти *аа, бб* тарзида қофияланган. Қофиялар ҳам етти бўғинни ташкил этади.

Қофиядошликка ҳамма пайт ҳам қатъий риоя қилинмайди. Болаларни кўпинча воқелик ўзига тортиб кетади. Болалар нутқида эса катталарга тақлид: воқеа-ходиса баёнида айрим сўз, ибора ёхуд гапларнинг улар нутқидан олингани сезилиб туради. Бу воситалар болалар лексикасини бойитиш билан бирга шеър ижодкорлиги савиясини оширади. Бу кўшиқларда Ҳайинда ритмик оҳангдорликни келтириб чиқаришга, яхлит узвга эришишга интилиш сезилиб туради. Шуниси аёнки, ижод намуналарида бундай омилкорлик ҳеч қандай сакталиқ ёки ортиқчаликни туғдирмай, фикр равонлигига хизмат қилади. Шеърларда Бухоро шеवासига хос сўз ва грамматик шакллар кўп учрайди: *келопти, кетопти, ман, сан, шердан (шу ердан), зочак (кўғирчоқ), ушпулак (хуштак), инак (сигир), гўсала (бузоқ) самбўса (сомса), трамо (куз) каби*. Қўйидаги ёзиб олган шеърда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин:

– *Дугонажон, дугонажон,
Ман сани кўролмадим.
Инагимни дастидан
Бухоро боролмадим⁶.*

Бундан ташари, болалар нутқида *-ни* тушум келишиги билан *-нинг* қаратқич келишиги, *-га* жўналиш келишиги билан *-да* ўрин-лайт келишигини фарқлашда адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан чекинишлар учрайди. Юқоридаги парчада ҳам ана шу ҳолатни кўриш мумкин: қаратқич келишиги ўрнида тушум келишиги ноўрин қўлланилган. Бундан ташқари тожик болалар нутқидан Ҳайин жараёнида ўтиб қолган бир қанча тожикча сўзларини учратиш мумкин: *даст, бахшида, сара, бача, ситора, пазанда, хўранда, домод* ва б.

Болалар нутқида сўздаги айрим товушларни тушириш, ўзгартириш ва "янгилаш" иштиёқи кучли сезилади. Бундан асосий мақсад болалар эътиборини Ҳайин жараёнига тортиш, диққатини жалб қилишдан иборатдир. Бу соҳада, айниқса, Ҳайинбошининг ижодкорлиги муҳимдир. Унинг хатолари болаларга ижодкорлик "намунаси" бўлиб хизмат қилади. Чунончи, *чучвара* сўзи *тушбера, гўшт* сўзи *гўш, мушт* сўзи *муш* тарзида айтилади.

Болалар ижодкорлигида ҳозирги давр замонавий техник восита номларини қўллашга ҳавас ошиб бормоқда. Хусусан, шеърларда *компьютер*,

⁶ Муаллиф архивдан.

телефон, самолёт, поезд, смс, телевизор, кема, пароход, реклама, вертолёт каби сўзлар ҳам учрайди. Биз ёзиб олган санамада самолёт – кўк, осмон рамзи сифатида тасаввур қилинган. Унинг улуг саркарда, буюк соҳибкирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан яратилгани аён. Мисра бошидаги "Антангина" сўкма (маъносиз) сўз, бу сўзнинг асосий хизмати кейинги мисралар учун ритмик оҳанг яратиб беради:

*Антангина,
Самолётга мина,
Бом-бом,
Очилди альбом,
1996 йил –
Темур бобомга
Ассалом!*⁷

Шеърдаги "бом-бом" таклид сўзи юксак садо оҳанги маъносини ифодаламоқда. Альбом – бола учун воқеликни тарих саҳифаларига муҳрловчи тушунча сифатида англашилади. Улуг саркардага баён этилаётган азиз калом ҳам битта – "Ассалом!"

Бухоро болалар ўйин фольклори поэтик жиҳатдан бой ва ранг-баранг. Бу соҳада О.Сафаров, Н.Сафарова ва Н.Адизовалар изланиш олиб борган, уларнинг тадқиқотида ўйин фольклорига Бухоро заминда яшовчи халқ тили, миллий урф-одати ва менталитети жиҳатидан ёндашилган. Бирок матннинг бадий таҳлили, воқеалар динамикаси, композицияси ва тасвирий ифода воситаси кенг ёритилмаган.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ўйинлари Бухоро фольклорида ажралмас ва бўлинмас таркибий узв сифатида алоҳида ўрин тутади. Болалар ўйинлари ижодкорлик намуналарини илмий таҳлил ва тадқиқ этиш зарурияти сезилмоқда. Уларнинг ғоявий мазмуни ва бадийияти, композицияси, жанрий таркиби, ички тузилишларини ойдинлаштириш фольклоршунослик фани олдида турган муҳим ва долзарб вазифалардан ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Бухоро фольклори болалар ўйини поэтикаси ва композицияси, жанрий таркиби ва бадий хусусиятлари ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы поэтика, композиция и художественные особенности детских игр бухарского фольклора.

RESUME. The article describes the poetics and composition of the children's game of Bukhara folklore, genre composition and artistic features.

Таянч сўз ва иборалар: фольклор, поэтик фольклор, Бухоро болалар ўйин фольклори, бадийят, композиция, жанр таркиби.

Ключевые слова и выражения: фольклор, поэтический фольклор, бухарский детский игровой фольклор, поэтика, композиция, жанровая структура.

Key words and word expressions: folklore, poetic folklore, Bukhara children's play folklore, art, composition, genre structure.

⁷ Муаллиф архивидан.